

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ УКРАЇНИ
КАФЕДРА СОЦІАЛЬНИХ І ГУМАНІТАРНИХ ДИСЦИПЛІН

Затверджую:
Завідувач кафедри СіГД,
полковник служби ЦЗ.
О.В. Рябініна

17 червня 2019 року

СОЦІОЛОГІЯ

ТЕМА № 3: «СОЦІАЛЬНА ПОВЕДІНКА ТА СОЦІАЛЬНИЙ КОНТРОЛЬ».

План.

- 3.1 Сутність соціальної поведінки.
- 3.2 Різновиди соціальної поведінки.
- 3.3 Поняття соціальної норми.
- 3.4 Девіантна поведінка.
- 3.5 Соціальний контроль.

Час проведення: 2 учбові години.

Харків 2019

3.1 Сутність соціальної поведінки

Люди завжди хотіли знати, що веде до соціальних потрясінь: війнам, революціям, демографічним вибухам, міграційним процесам і т.д. Відповідаючи на запитання суспільства, соціологи прагнуть з'ясувати, чим обумовлена та чи інша форма масової поведінки.

Категорія "поведінка" з великим трудом піддається визначенню. Це суміш самообмеження й імпульсу, ідеалізму та егоїзму, кероване перспективною метою, з одного боку, і нав'язане повсякденним тиском, з іншого. Поведінка - процес взаємодії людей з навколишнім середовищем, опосередкований їх зовнішньою (руховою) і внутрішньою (психічною) активністю.

Масова соціальна поведінка - це спосіб життя і дій великої кількості людей, що робить істотний вплив на соціальне життя і стабільність суспільства. До суб'єктів масової соціальної поведінки звичайно відносять маси, натовп, публіку й окремих індивідів.

Термін "маси" вживається тоді, коли ми маємо справу з людьми, яких в силу їхньої кількості не можна об'єднати ні в яку організацію, засновану на загальному інтересі: політичні партії, професійні й інші організації. Маси в такому розумінні існують у кожній країні. У соціології найчастіше вживається термін "народні маси". Народні маси - це соціологічна категорія, що означає наявність у суспільстві працюючої більшості населення як вирішальної сили соціального прогресу.

Натовп - контактна, зовні не організована спільність, що відрізняється вищим ступенем конформізму (тобто пристосовництва, пасивного прийняття пануючих думок) складаючих її індивідів, зв'язаних подібним емоційним станом і загальним об'єктом уваги. Це поняття кількісне і видиме. Якщо маса інертна по своїй суті, то натовп завжди активний.

Виділяють кілька різновидів натовпу: випадковий, експресивний, конвенціональний, діючий. Випадковий натовп складають зеваки, ті, що зібралися біля місця вуличної події. Експресивний натовп являє собою групу людей, що спільно виражають радість або горе, гнів або протест, чи підтримку якої-небудь людини або групи. Під конвенціональним натовпом розуміють група людей, поведження яких укладається у встановлені для даних ситуацій норми, але виходить за рамки звичайної поведінки. (Наприклад, болільники, які шаленіють на стадіоні). Діючий натовп - це група людей, що здійснює активні дії у відношенні конкретного об'єкта. Діючий натовп в свою чергу підрозділяється на агресивний, рятуючийся, стяжательський та експресивний. Агресивним звичайно називається натовп погромників. Натовп, що рятується, поєднує людей, які знаходяться в панічному стані. Стяжательський - це мародерствувачий, грабуючий натовп, а екстатичний - доведений до несамовитості в результаті яких-небудь релігійних ритуалів. У цей вид натовпу може перетворитися і молодіжна аудиторія в ході концертів рок-груп.

Під терміном "публіка" розуміється велика група людей, що складається на основі загальних інтересів, без якої-небудь організації, але обов'язково при наявності ситуації, що торкається цих інтересів. Публіка виникає разом з появою предмета загальної уваги. Їм може бути подія, особистість, наукове відкриття, предмет мистецтва і т.д.

Суб'єктами масової соціальної поведінки є й індивіди. Це пояснюється тим, що їхні дії, формально не погоджені в часі і просторі, приводять до серйозних соціальних наслідків. (Наприклад, рішення окремих родин із приводу того, мати чи не мати дітей, може привести до демографічного вибуху або катастрофі; а рішення вкладників про довіру чи недовіру банкам неминуче знайде відображення на стані фінансової системи держави). Одиничний поведінковий акт може і не бути предметом уваги соціології. Однак якщо такі дії приймають масовий характер, то мова йде про масову поведінкову реакцію.

3.2 Різновиди соціальної поведінки

Існує безліч підходів до класифікації масової соціальної поведінки. У залежності від масштабів і ступеня організації тих чи інших актів поведінки можна виділити соціальні рухи, колективну поведінку і соціальну поведінку особистості.

До організованих форм масової соціальної поведінки відносяться соціальні рухи - масові дії представників будь-якої однієї великої соціальної групи чи декількох, спрямовані на задоволення групових чи суспільних інтересів і потреб. Інакше кажучи, це організовані зусилля великих груп людей, що сприяють чи перешкоджають соціальним змінам.

Соціальні рухи можуть бути систематизовані відповідно до характеру змін, до яких вони прагнуть. У тих випадках, коли відповідні дії виражаються у вимогах, звернених до держави, вони здобувають характер політичного руху. Але нерідко масові дії соціальних груп по забезпеченню своїх інтересів не здобувають політичного характеру. Це, наприклад, рух за відновлення цивільного достоїнства і забезпечення прав людей, за поліпшення умов їхньої праці і життя. Одні з таких рухів виявляються політизованими в більшому ступені, інші - у меншому. Однак у будь-якому випадку в них повинен бути присутнім власний соціальний зміст. В багатьох країнах приймають широкий розмах такі соціальні рухи, як жіночі, молодіжні та інші.

Крім того, виділяють утопічні соціальні рухи, рухи реформ, регресивні рухи і революційні рухи. Утопічними називаються рухи по створенню ідеальних систем. Рухи реформ мають метою зміну окремих сторін громадського життя і соціальної структури суспільства без повної його трансформації. Регресивні рухи (руху опору) являють собою організовані зусилля великих груп людей, спрямовані на блокування можливих і викорінювання тих змін, які вже відбулися. Революційні рухи прагнуть зруйнувати існуючу соціальну систему й установити новий соціальний порядок.

Усі соціальні рухи виникають у зв'язку з невдоволенням заведеним порядком речей. Невдоволення з'являється в результаті невідповідності між об'єктивними умовами і тим, якими вони повинні бути, на думку визначеної частини населення. Однак саме по собі невдоволення не є головною причиною соціальних рухів. Крім нього необхідне усвідомлення значною частиною населення несправедливості існуючого положення речей. Повинна бути впевненість у тім, що влади не приймають ніяких мір і не мають представлення про те, з чого потрібно починати. Мало сказати, що всі погано, потрібно ще показати, яким чином це можна виправити. Мова йде про ідеологію, що служить мостом між невдоволенням та діями. Для здійснення і координації цих дій також потрібна організація, а для виникнення організації необхідний лідер, що має відданих прихильників, які і складуть її ядро. У стабільних суспільствах соціальні рухи виникають рідко. Потужні соціальні рухи - це доля нестабільних суспільств. Найчастіше вони є наслідком соціальної дезорганізації.

В деякі історичні періоди масовий характер здобуває колективна поведінка - масові, спонтанні, непередбачені реакції людей на критичні ситуації, що виникають об'єктивно і раптово. Суб'єктом колективної поведінки є натовп.

Аналіз сучасних концепцій дає можливість виділити основні особливості колективної поведінки. По-перше, вона незвичайна, тобто не відповідає визначеним стандартам. По-друге, це один з екстремальних типів поведінки. По-третє, колективній поведінки супроводжує почуття небезпеки, що насувається: люди почувають, що щось повинно відбутися. По-четверте, вона відбувається у визначеному соціальному контексті: високий рівень безробіття, низька кваліфікація населення, важке соціально-економічне положення і т.д.

Корінна відмінність між натовпом і масою полягає в тому, що найбільш характерною ознакою натовпу є наявність безпосередньої близькості індивідів один з одним. Тоді як таке утворення, як маса, не вимагає безпосереднього контакту між людьми. Колективна поведінка, як правило, відзначається на рівні натовпу, але може відбуватися й у масовому масштабі.

Виділяються три види емоцій, присутніх колективної поведінці: страх, ворожість, радість. Ці емоції відчуються і виражаються натовпами і масами людей. У різних ситуаціях емоції можуть виявлятися з різною силою.

Поведінка особистості - це вчинки, що спостерігаються зовні, дії індивідів, їхня визначена послідовність, яка так чи інакше торкається інтересів інших людей і всього суспільства. Людська поведінка набуває соціального сенсу, стає особистісним, коли вона включена в спілкування з іншими людьми. Мова йде, насамперед, про осмислене поводження, про реалізацію в діях і вчинках таких зв'язків і взаємин, у яких суб'єкт поводження бере участь як розумна істота, що усвідомлено відноситься до своїх дій.

Соціальне поводження - зовнішній прояв діяльності, у якій виявляється конкретна позиція людини, його установка. Це форма перетворення діяльності в реальні дії стосовно соціально значимих об'єктів. Як механізми саморегуляції соціального поводження особистості виступають соціальні установки (диспозиції), що формуються в результаті взаємодії стимулів і мотивів у конкретних умовах

зовнішнього середовища. Установка являє собою готовність, схильність людини до визначеної активності та дій стосовно якого-небудь об'єкта.

3.3 Поняття соціальної норми

Соціальні норми подібно іншим цінностям виконують функції оцінки й орієнтації особистості, общності. Разом з тим вони не обмежуються цими функціями. Норми здійснюють регулювання і соціальний контроль за поведінкою. Вони носять яскраво виражений вольовий характер. Це не тільки виявлення думки, але й виявлення волі. При цьому на відміну від індивідуального волевиявлення, норма виражає типові соціальні зв'язки, дає типовий варіант поведінки. Норма не тільки оцінює й орієнтує подібно ідеям, ідеалам, але і карає. Її характерною рисою є імперативність. Це єдність оцінки і розпорядження.

Соціальні норми – це правила, що виражають вимоги суспільства, соціальної групи до поведінки особистості, групи в їхніх взаємодіях один з одним, соціальними інститутами, суспільством у цілому.

Регулюючий вплив норм полягає в тому, що вони встановлюють границі, умови, форми поведінки, характер відносин, мети і способи їхнього досягнення. Унаслідок того, що норми передбачають і загальні принципи поведінки, і конкретні її параметри, вони можуть давати більш повні моделі, еталони належного, ніж інші цінності.

Норми виникають унаслідок потреби у визначеній поведінці. Так, наприклад, однієї із самих древніх норм була норма чесного відношення до своєї частки в суспільній праці. На зорі людства можна було вижити тільки дотримуючи даної норми. Вона з'явилася в результаті закріплення повторюваних необхідних спільних дій.

Різноманіття соціальної реальності, соціальних потреб породжує і різноманіття норм. Класифікувати норми можна на різних підставах. Для соціолога має значення виділення норм по суб'єктах, носіям норм. На цій підставі виділяють загальнолюдські норми, норми суспільства, групові, колективні. У сучасному суспільстві спостерігається складна колізія цих норм.

По об'єкту чи сфері діяльності розмежовуються норми, що діють в області визначених видів відносин: політичні, економічні, естетичні, релігійні тощо. По змісту: норми, регулюючі майнові відносини, спілкування, забезпечуючі права і свободи особи, регламентуючі діяльність установ, взаємини між державами і т.д. Згідно з місцем в нормативно-ціннісній ієрархії: основні і другорядні, загальні і конкретні. За формою утворення і фіксації: жорстко фіксовані і гнучкі. По масштабах застосування: загальні і локальні. По функціях: норми оцінки, орієнтуючі норми, контролюючі, регламентуючі, караючі та заохочуючі.

Норми моралі і права

У якості складних специфічних і самостійних соціальних норм, що представляють основні норми поведінки, звичайно виділяють норми моралі і права.

І право, і мораль регулюють суспільні відносини шляхом створення загальнообов'язкових правил поведінки і встановлення визначеної відповідальності у випадку їхнього недотримання. Разом з тим вони відрізняються один від одного. Це відносно самостійні регулятори поведінки.

Насамперед, різне походження і доля моралі і права. Мораль значно древніша. Вона з'являється з появою людського суспільства, у процесі становлення праці. Право ж — тільки з появою держави.

Мораль і право відрізняються за формою вираження волі суспільства. Мораль, виражає волю окремих соціальних груп і суспільства в цілому, право державну волю. Саме цим пояснюється принципове розходження моралі і права по способу забезпечення. Якщо дотримання норм моралі забезпечується внутрішнім переконанням і в справедливості норм і силою суспільної думки, то дотримання норм права, крім того, і силою державного апарата. Однак на цій підставі не можна розглядати норми моралі як внутрішні, засновані на переконанні, і норми права як зовнішні, засновані на примушенні. Виконання норм права забезпечується і переконанням. Правопорядок є стійким, коли спирається на свідоме прийняття норм як необхідних і справедливих. Мораль спирається не тільки на переконання, але і на суспільне примушення.

Не можна не помітити, що правові норми, як правило, відрізняються від моральних своєю формальною визначеністю. Вони встановлюються чи санкціонуються державою в заздалегідь визначеному порядку, мають строго визначену форму (закону, указу, постанови і т.п.), набирають сили в точно встановлений час. Норми ж моралі постійно складаються в суспільстві в міру його розвитку, поступово поширюються в міру підтримки суспільною думкою.

Правові норми носять і більш конкретний характер. Звичайно вони переслідують або заохочують конкретні дії. Норми ж моралі, як правило, вказують на загальний принцип поведінки. Тому одній моральній нормі, наприклад, "не вбий", "не вкради" відповідає безліч правових норм, що карають за вбивство при різних обставинах, за крадіжку і т.п.

І головне, що хотілося підкреслити, мораль і право відрізняються друг від друга по висоті вимог, пропонованих до поведінки людини. Унаслідок того, що мораль висуває великі вимоги до поведінки, сфера її дії набагато ширше права. Сфера моралі ширше також тому, що є відносини, що взагалі не можуть бути піддані правовому регулюванню (відносини дружби, любові, і ін.).

Нарешті, норми моралі гнучкіші за норми права. У силу специфіки свого утворення вони швидше відображають нові потреби, вони йдуть як би поперед, вказуючи шлях праву. Правові норми в більшій мірі відстають від потреб суспільства. Звідси неминучість колізій моралі і права.

3.4 Девіантна поведінка

Поведінка людей не завжди відповідає загальноприйнятим цінностям і нормам. Девіантна (відхиляюча) поведінка - це вчинок, діяльність людини, що не відповідає офіційно встановленим чи фактично сформованим у даному суспільстві нормам, стереотипам і зразкам поведінки. Як індивідуальний поведінковий акт, девіантна поведінка вивчається психологією, педагогікою і психіатрією. Предметом вивчення соціології є не одиночні вчинки, а масові поведінкові реакції, що йдуть врозрід з існуючими нормами.

Поведінка, що носить психотичний, невротичний чи який-небудь інший психопатологічний характер, визначається з погляду його залежності від структури особистості. Тому патологія особистості не є предметом вивчення соціології. До того ж вона не носить масового характеру. Девіація найчастіше зустрічається серед психічно нормальних, чим серед психічно хворих людей. Люди, що страждають тими чи іншими захворюваннями психіки, як правило, рідко порушують установлені норми унаслідок своїх патологічних страхів.

Девіантна поведінка в соціологічному розумінні далеко не завжди має негативний сенс. Відхилення від норм можуть мати для системи двояке значення: 1) негативні, тобто порушуючі функціонування системи, що дезорганізують і створюють погрозу її існуванню; 2) позитивні, тобто ті, які служать засобом удосконалювання системи, підвищення її організованості.

Можна виділити три основні компоненти соціального відхилення (девіації): людина (група), якої властиво визначена поведінка; норма, що є критерієм оцінки девіантного поведінки; група або організація, що реагує на поведінку. Оскільки норми різноманітні, девіація з трудом піддається визначенню.

Класифікація девіантної поведінки також пов'язана з визначеними труднощами: ті самі види поведінки можуть вважатися як девіантними, так і не девіантними не тільки в різних суспільствах, але й у різних шарах того самого суспільства. Насамперед, виділяють первісні та вторинні відхилення (девіації). Первісні відхилення - поведінка, що частково відповідає прийнятним у суспільстві чи групі культурним нормам. Це відхилення незначні і терпимі. Тому індивіди, що роблять їх, не вважаються девіантами. Вторинне відхилення - це відхилення від існуючих у групі чи суспільстві норм, що соціально визначаються як девіантні.

Існує кілька пояснювальних моделей причин девіантної поведінки. Усі теорії, що пояснюють девіацію, можна звести в три основні групи: біологічні, психологічні і соціологічні. У біологічних теоріях робиться упор на уроджену схильність людини до здійснення девіантних вчинків. У психологічних теоріях девіантна поведінка пояснюється різними відхиленнями в психічному розвитку.

Соціологічне пояснення будується на основі обліку соціальних і культурних факторів. Вперше соціологічне пояснення девіації було дано в теорії аномії, розробленої Е.Дюркгеймом. Під категорією "аномія" Дюркгейм розумів "розрегульованість". Її зміст полягає в тому, що під час криз або радикальних соціальних змін життєвий досвід перестає відповідати ідеалам, втіленим у соціальних нормах, що регулюють поведінку людей в звичайних умовах. Соціальні

норми руйнуються, люди втрачають орієнтацію, виникає соціальна дезорганізація, тобто стан суспільства, коли культурні цінності, норми і соціальні взаємозв'язки відсутні, слабшають або суперечать один одному.

Подальший розвиток теорії аномії пов'язано з ім'ям Р.Мертон. На його думку, причина девіації складається в розриві між культурними цілями суспільства і соціально схвалюваними засобами їхнього досягнення. Наприклад, люди прагнуть до фінансового успіху, але переконуються в тім, що його неможливо досягти за допомогою соціально схвалюваних засобів.

У залежності від відношення індивідів до прийнятих в тій чи іншій общності цілей і засобів їхнього досягнення Р.Мертон виділив п'ять типів поведінкових реакцій: конформізм, інновація, ритуалізм, ретритизм, заколот.

Конформізм (підпорядкування) означає прийняття цілей і засобів даної соціальної спільності, навіть шляхом відмовлення від власних переконань. Цей вид поведінки найбільш розповсюджений. Якби справа обстоїла інакше, стабільність суспільства була б неможлива. Поведінка в рамках загально визнаних ролей, орієнтована на досягнення суспільно-значимих цілей, є основною умовою існування суспільства.

Інновація (нововведення) виражається в прийнятті цілей, але неприйнятті засобів їхнього досягнення. Наприклад, на початку реформ у нашому суспільстві були позначені прекрасні цілі: перетворити суспільство бідних у суспільство багатих. Однак не були названі законні засоби їхнього досягнення.

Ритуалізм (від слова ритуал) виражається в неприйнятті цілей, але прийнятті засобів досягнення цих цілей. Наприклад, службовий психоз бюрократа – він стежить за правильністю заповнення різних паперів, забуваючи про цілі, для яких вони заповнюються. Ціль відкидається, однак підпорядкування встановленим нормам зберігається. Характерно, що чиновник, що виявляє безцільну запопадливість, зрештою сам виявляється жертвою саме таких чиновників.

Ретритизм (відхід) - це вид адаптації індивідів до суспільства, яке вони не приймають. Ці люди знаходяться в суспільстві, але фактично не належать до нього, що виявляється в повному запереченні цілей і засобів. Відхід із суспільства, але куди? У психічну хворобу, наркоманію, алкоголізм, бродяжництво й у релігію.

Заколот - це така поведінкова реакція, що виражається в повному запереченні проголошуваних суспільством цілей і засобів та заміні їх на нові цілі і засоби. Це спроба встановити новий соціальний порядок.

3.5 Соціальний контроль

Люди часто говорять про те, що в суспільстві мало порядку. У соціології повсякденному розумінню положення речей у навколишній дійсності відповідає термін "соціальний порядок". Соціальний порядок – це система, що включає індивідів, взаємозв'язок між ними, звички і звичаї, що діють непомітно і сприяють виконанню різних видів діяльності, необхідної для успішного функціонування даної системи.

Фіксуючи ті чи інші відхилення від соціального порядку в суспільстві, не можна не відзначити, що в цілому соціальна система функціонує: мільйони людей ходять на роботу, працює міський транспорт і т.д. Що ж змушує функціонувати соціальну систему? Це соціальний контроль, тобто спосіб саморегуляції системи, що забезпечує упорядковану взаємодію складових її елементів за допомогою нормативного (у тому числі правового) регулювання.

Соціальний контроль включає два головних елементи - норми і санкції. Норми являють собою розпорядження того, як треба правильно поводитися в суспільстві. Санкції - це засоби заохочення і покарання, що змушують людей дотримуватися соціальних норм.

Соціальний контроль буває формальним і неформальною. Формальний контроль здійснюють організації. Для цього створюються спеціальні органи і розробляються правила. Існують, щонайменше, три основних методи формального соціального контролю. Це ізоляція, відокремлення і реабілітація. Ізоляція застосовується з метою відлучення індивідів від інших, не передбачаючи навіть спроб реабілітації. Вона відноситься до людей, які неодноразово робили злочин. Відокремлення припускає обмеження контактів девіанта з іншими людьми, але не повну ізоляцію від суспільства. Передбачається можливість повернення в суспільство тих, хто готовий виконувати його норми. Це, наприклад, арешт або приміщення в психіатричну лікарню на обмежений термін. Реабілітація передбачає підготовку людей до повернення до нормального життя і виконання соціальних ролей у суспільстві. Це може бути група "анонімних алкоголіків" чи наркоманів. Її ціль – допомогти девіантам знайти своє місце в житті.

Неформальний контроль - це вид тиску, характерний для невеликих груп, що виявляється у формах психологічного вигнання, критики або глузування, що перешкоджають девіантної поведінці. Виділяють чотири основних типи неформального контролю: соціальні винагороди, покарання, переконання і переоцінка норм. Соціальні винагороди виражаються в посмішках, схвальних поглядах, а також інших проявах схвалення. Покарання виявляється у формі незадоволеного погляду, гострому критичному висловленні, погрозі фізичної розправи чи фізичному впливу. Переконання - також один зі способів запобігання девіантної поведінки. Нарешті, переоцінка норм - це більш складний тип неформального соціального контролю, при якому поведінка, що вважалася девіантною, може оцінюватися як нормальна.